

Miskolczi Csulyak István és a magyar puritanizmus

Balogh Judit

A XVI. század végére Magyarország túlnyomó többsége - majd' kilencven százaléka - esetében megtörténik a vallásváltás: a reformáció sikerének köszönhetően a német ajkú lakosság, a szabad királyi városok lakossága a lutheri evangélikus, míg a mezővárosok magyar etnikumú lakossága, a nemesek és jobbágyok a kálvini református vallás követői lesznek. Erdélyben jelen vannak elég nagy számban az unitáriusok, és elenyésző mértékben az anabaptisták is megtalálhatók.

A század utolsó harmada már egyértelműen az egyházzá alakulás időszaka lesz. Míg a harmincas, negyvenes éveket - éppen a reformáció megjelenésével - a szabadabb gondolkodás, egyfajta szellemi frissesség jellemzi, addig az 1560-as évektől erőteljes intézményesülés indul meg.

Addig nem találunk jelentős különbséget evangélikusság és reformátusság között, mint ahogyan maguk a prédikátorok is bizonytalanok ebben a kérdésben. Dévai Bíró Mátyás vagy Szegedi Kis István például mindketten a lutheri irányt képviselik kezdetben, azonban működésük vége felé egyre jobban érződik írásaikban, leveleikben a kálvini úrvacsora-tan felé fordulás. Mindezt azonban úgy teszük, hogy magatartásukban mindvégig jelen van a különböző protestáns irányokkal szemben tanúsított türelem. Nyilvánvalóan nagy szerepe volt ebben e generáció wittenbergi tanárának, Philip Melanchtonnak, aki tevékenységével hidat igyekezett verni a két nagy reformátor, Luther és Kálvin tanai között. Minthogy a XVI. század közepén peregrináló magyar diákság jó része őt hallgatja, természetesen hozzák magukkal ezt a nyitottságot.

Melanchton halálával azonban német földön is megszűnik ez az átjárhatóság a lutheri és kálvini elvek - és születő egyházak - között, a hangsúly egyre erőteljesebben tevődik a hittételek, dogmák pontos ki- dolgozására, az új egyházak öndefiníálására. Ezzel párhuzamosan a magyar reformáció is hasonló vonásokat mutat fel.

Az 1560-as évektől állandóan jelen van az Erdélyben egyre erősödő unitarizmus hatása, amelyet ráadásul maga az uralkodó, János Zsigmond támogat. A védekezni kényszerült egyház egyre sürgetőbb feladata lesz, hogy megfogalmazza önmagát, hogy képes legyen mindenki számára világosan érthető módon elhatárolódnival a „más”-tól, a pápista katoliktól - bár ezidőtájt ennek hatása érezhető legkevésbé, a szentháromság-tagadó unitáriustól, és egyre inkább a lutheri evangélikustól is. Az 1560-as évek zsinati határozatai mutatják ezt a fokozatos intézményesülést.

Az elfogadott hitvallások, tantételek valóban azok, amiként kezelik őket: kálvini értelműek, Theodor Béze megfogalmazásai. Viszont maga az egyházszerkezet, a kiépülő intézményrendszer, illetve az új egyház mindennapos gyakorlata nem tükrözi a kálvini elveket. A kialakulás túl gyors, az öndefiníció túlzottan a védekezési mechanizmus terméke ahhoz, hogy az egyház éppen a lényegként hangoztatott sajátosságot veszítse el: a *semper reformanda* képességét, az állandó megújulásra való nyitottságot.

Különösen igaz ez a XVII. század elején, amikor az egyház az úgynevezett protestáns ortodoxia korszakát éli. Ennek lényege a tantételekre és a „belső rendre”, fegyelemre való állandó ügyelés, a dogmatizálás, és emellett semmi figyelem nem jut a gyülekezetre, az egyénre, amit pedig mind Luther, mind Kálvin sok helyütt hangoztat. Úgy tűnik, a reformáció elveszíti kezdeti elevenségét, és egy új intézményrendszer alakul ki, amelyben néhány nagytudású pap mellett sok, fegyelmezésre szoruló és gyakorta műveletlen lelkész munkálkodik megváltozott külső körülmények között.

Ebben az időszakban, a XVII. század első harmadában lesz lelkész Miskolczi Csulyak István, aki műveltsége, intelligenciája és színes egyénisége révén természetesen nagyon hamar kiemelkedik lelkésztársai közül és 1629-től tölti be a zempléni esperesi tisztelet egészen haláláig. Hogy esperesként is mennyire meghatározó, autoriter egyéniség volt, mutatja, hogy a korszakból őt ismerjük legjobban. Ebben természetesen része van széleskörű munkásságának, amelynek versei, naplója mellett fontos része esperesi naplója, leveleskönyve és egyházlátogatási jegyzőkönyve is. Emellett - éppen a puritánok kapcsán - nevét együtt kell emlegetnünk az Erdélyi Református Egyházkerület szintén nagy formátumú egyéniségével, Geleji Katona Istvánnal, aki az erdélyi kerület püspöke ebben az időben, és 1646-ban megalkotott kánonjai révén az egész egyház életét meghatározó rendszabályokat hoz létre. Érdekes és máig sem megnyugtatóan tisztázott kérdése az egyháztörténetnek, hogy abban a kerületben, ahol Miskolczi Csulyak István tevénykedett, vagyis a Tiszáninneri Református Egyházkerületben miért nem vezetik be a püspökséget egészen 1735-ig, noha például az 1646-os szatmárnémeti zsinat nyomatékosan kötelezi rá őket.

Ennek ellenére nem állíthatjuk, hogy az egyes esperesek meghatározó egyéniségük révén ne lettek volna akár püspöki hatalmúak is. Ilyen jelentős személyiség volt a XVI. században Abaújban a biblia- fordító Károli Gáspár gönci prédikátor, és ilyen volt a XVII. században Miskolczi Csulyak István is, aki - noha 1616-tól haláláig Liszván lelkészkedik - zempléni esperesként 1629-től az egész egyházkerületre hatással van, a szavának súlya van. Így lesz meghatározó a szerepe a magyarországi puritanizmus elleni egyházi fellépésben, illetékességi helyét messze túlhaladó mértékben.

A puritanizmus összes megjelenési helyén - Angliában, Hollandiában és Magyarországon is - első számú jelszava a „teljes reformáció”. Úgy érzik, hogy a reformáció nem volt következetesen végigvitt folyamat, hogy félúton megakadt, és éppen a legfontosabb szinten, az egyének szintjén okozott a legcsekélyebb változást. Ez az oka, hogy az egyháznak nem a gyülekezet, a hívők közössége lett az alapegysége, ezért felemás a rendszer az anglikán egyházban és Magyarországon is, ahol presbitériumok helyett megmaradt az episzkopális felépítésű egyházigazgatás, ami tökéletesen ellentmond Kálvin rendszerének, és ilyen formájában nem tudja betölteni a szerepét az emberek életében.

Miskolczi Csulyak István ennek a felemásan reformált reformációnak a feltétlen és következetes híve.

Révész Imre írja róla: „Megdöbbentő látni, hogy amilyen keményen és lelkiismeretesen fogja föl a feladatát ez a mindenestre átlagon felüli vezető lelkészember, annyira nincs érzéke sem öneki, sem munkatársainak az iránt, amiről az egyházban tulajdonképpen szó van és amiért

van az egyház: a bizonyágtevő hit, az egyéni, családi és gyülekezeti keresztyén élet iránt, az ige tiszta hirdetése és a mindennapi életbe átvitele iránt. Csak a rikító erkölcsi kihágások vonják magukra figyelmüket, de ezek dolgában is folyvást panaszkodnak, hogy részint a lelkészek, részint a magisztrátus lanyhasága vagy közönye miatt nem elég erős velük szemben a fegyelmezés; az fáj nekik, hogy a káromkodóknak a nyakuk helyett csak a kezét teszik kalodába. Az egyházlátogatók fő figyelmét az eklézsiáknak rendszerint nem az erkölcsi, hanem az anyagi bajai és jogvitái vonják magukra, meg a házassági viszályok, amelyekben az egyházi hatóság bíraskodott meglehetősen borsos díjakat szabván a felekre, aminek egyéb erkölcsi árnyéka mellett az a súlyos következménye is megvolt, hogy a református felek részben a szigorúbb református házasságjogi praxis, részben a tetemes költségek elől akarván menekülni, ruszin papok előtt bontották fel, illetőleg kötötték meg a házasságokat, akikkel jogi és anyagi tekintetben egyaránt könnyebben lehetett beszélni."

Emellett Miskolczi Csulyak tökéletesen kora és környezete neveltje: elfogadja és egyedül valóságosnak tartja a fennálló rendet, hierarchiát. Ily módon elképzelhetetlen számára - és kortársai túlnyomó többsége számára is - egy olyan, a puritánok által szorgalmazott presbitérium, ahol földesúr és paraszt együtt dönt az egyház ügyeiben. Már az 1633-as sátoraljaújhelyi generális zsinaton, egy lelkézszentelési beszédében, tehát jóval a puritánok fellépése előtt mondja a presbitériumról: „Nem elegyítjük oda, úgymond, az mosdatlan és értelemtől üres parasztságot, kik azt is nem tudják, minémű jóságos cselekedetek kívántassanak az tanítóknak [prédikátorokban]...”

Mindezek mellett egy új veszély jelentkezik éppen a harmincas években, mégpedig a nyugati akadémiákon: az arminianizmus veszélye. Arminius holland teológus a kálvini kettős predestinációval ellenkezően a szabad akaratot hirdeti az üdvösség kérdésében, és ezt a tanok tisztaságára ügyelő magyar református egyház szinte megjelenése pillanatában elítéli. Az 1631-es nyírbátori közzsínaton már felhívják a figyelmet arra, hogy „az akadémikusok közül sokan... arminianizmusba is esnek” és javasolják, hogy minden hazatért ifjú tegyen esküt a II. helvét hitvallás szellemében. 1638-ban újra előkerül a kérdés és Kö- rösszegi Herman István tiszántúli szuperintendens Miskolczi Csulyakkal tanácskozik az ügyben, majd összehívják a debreceni zsinatot, ahol kimondják: „Senki ne merészeljen változtatást vagy újítást tenni, hanem ha megújítandónak tart valamit, az egész egyház megegyezésével, közzsínaton történjék az. Vagyis az egész ügyet az egyház ítélete alá bocsássa.” Ezenkívül most már meg is szövegeznek egy köte- lezvényt, amelyet minden külföldről hazatérő köteles aláírni, melyben mindezeket - tehát a fennálló egyházi rendhez való feltétlen engedelmességet - megfogadja.

Az 1638-as év azért nagyon lényeges, mert ekkor tér haza Angliából Tolnai Dali János, a magyar puritanizmus első szakaszának vezető alakja, aki gyökeresen más, alkatát tekintve is, mint az inkább manierista, veretes stílusú és mentalitású Miskolczi Csulyak. Elsőként körutat tesz Északkelet- Magyarországon, prédikál templomban és házakban, hétköznapi ruhában jár, és legkevésbé a keretek, a tradíciók érdeklik. Sokkal inkább az emberek, a személyes sorsok, Krisztus ügye, az üdvösség kérdése.

Megjelenésével tökéletes kavardást és zavart okoz az egyház köreiből: ez a meghökkentően új a meglévő régi kereteket veszélyezteteti, és Tolnai Dali nem is restelli kiprédikálni az erkölcsi vagy szervezeti fonáságokat, következetlenségeket. Természetesen az a nyersség, az a kíméletlenség is, amivel ezt teszi, sokakban a megütődést váltja ki és megindul egy védekezési reflex. Ennek lesz a vezéralakja Miskolczi Csulyak, aki személyesen is érdekelt lesz a kérdésben, nemcsak nézetei homlokegyenest ellenkező volta miatt, hanem azért is, mert zempléni esperesként hivatalánál fogva felügyelője a sárospataki iskolának, amelynek élére I. Rákóczi György kinevezi Tolnai Dalit.

A védekezési mechanizmust jól mutatja, hogy Miskolczi Csulyak már 1638. november 5-én Liszkáról körlevélben összehívja a környékbeli lelkészeket, hogy „értekezzenek egy új farizeizmus megjelenéséről”.

A november 10-i gyűlésnek két napirendi pontja közül az egyik egy új bibliafordítás előkészítése, a másik pedig maga Tolnai Dali János, aki, noha még el sem foglalta a hivatalát, tehát nem ismerik, mégis szerintük egy „új és ezelőtt hallatlan összeesküvés” feje, és arról tanácskoznak, hogy hogyan tudnák már előre megbénítani munkásságát, mely ismeretlen bár, de szerintük minden bizonnyal veszedelmes újításokra törne különben. Ezért a debreceni zsinat kötelezvényéhez még 8 pontot csatolnak, amelyek megtartására esküt követelnek Tolnai Dalitól, mielőtt hivatalát elfoglalja. Ezek a következők:

1. A helvét hitvallást és a heidelbergi kátét összes pontjaiban és folyományaiban őszintén és lelkiismerete szerint helyesli.
2. Minden idegen tan hozzákeverése nélkül fogja tanítani az egyházban és az iskolában.
3. Az egyházi gyakorlat szerinti felsőbbjeit, úgymint az eklézsia esperesét és az iskola felügyelőit elismeri, nekik a köteles engedelmisséget megadja és másokkal, akik a gondjaira bíznak, ugyanazt téteti.
4. Az Angliában és Hollandiában bárminőképpen megkötött összeesküvést feloldja, és annak minden részesét őszintén és nyíltan, erejétől telhetőleg visszatartja vállalkozásuktól, a szerződést átadja az esperesnek, s vissza se fogja kérni, annak célját, irányzatát, értelmét és indokait lelkiismeretesen és áttatás nélkül elő fogja terjeszteni. - Itt arra a szerződésre utalnak, amit „londoni liga” néven tartunk számon; 1638. február 9-én kötötte Londonban Tolnai Dali János és kilenc diáktársa, a szövegében pedig az áll, hogy kötelezik magukat Krisztus követésére. Magát a hitlevelet vagy szövetséget Zoványi Jenő egyszerűen „kis pietista zöngemény”-nek tartja, mely nem tartalmaz semmiféle összeesküvést vagy effélét. Ennek ellenére a híre rendkívül hamar ha- zaért, még a diákok előtt, és félelmet keltett az egyházban
5. A szent papság kárára Magyarországon külön társaságot, eltérőt az egyház kebelében szervezve lévőtől nem fog fenntartani, sem pedig az eddig fenntartottnak nem fogja többé gyarapítani tagjai számát, sem élőszóval, sem írásban.
6. A magyar- és erdélyországi papságot, melynek tagjául kell magát tartania, nem csúfolja ki, sem személy szerint nem fog közölni senkit kisebbiteni, sem a hírét semmiképpen senkinek sérteni.

7. A pataki iskolában eddig fennálló és törvényekkel megerősített rendet nem fogja megzavarni, ha valamikor beiktatják.

8. Írásban aláveti magát a múltkori debreceni zsinaton megerősített cikkelyeknek.

A két gondolkodásmód gyökeresen ellentétes voltát ismerve sejthető, hogy ezek a pontok elfogadhatatlanok Tolnai Dali számára. Amennyiben elfogadja, úgy valóban megszűnik a vita mindenről, hiszen ezáltal megtagadja saját nézeteit.

Ezután levelek és viszontválaszok következnek, a helyzet pedig annyira elmérgesedik, hogy a Zemplén vármegyei nemesek keresik fel Miskolczi Csulyak Istvánt, hogy mint esperes, hozzon békességet és csendesítse le a részben éppen általa feltüzelt sárospataki első papot, Tolnai Istvánt, aki szintén a puritánok és így Tolnai Dali ellen foglalt állást. Ez viszont híveket szerzett a puritánoknak, mert Tolnai István a források alapján kapzsi és zsarnokoskodó ember hírében állott, és a „világiak” körében néhányan azt állították - ezzel megítélve néhány lelkészt -, hogy Tolnai Dali „azért puritánus, mert tisztán akar élni”.

Az egyháziaknak a patrónusoktól, a nemességtől való viszonylagos függetlenségét mutatja az, hogy hiába állt a nemesség Tolnai Daliék pártjára, a döntés a fejedelem, I. Rákóczi György kezében volt, aki maga is inkább a konzervatív állásponttal rokonszenvezve arra utasítja Tolnai Dalit, hogy egyezzen ki az ekklézsiával. Ez pedig úgy volt értelmezhető, hogy írja alá a fent említett pontokat.

Miskolczi Csulyak két ízben utazik Patakra e célból, de Tolnai elüti a dolgot: egyszer beteget jelent, egyszer pedig közli az esperessel, hogy elment a kedve a tanárságtól.

Ekkorra már a környék, az egyházkerület egésze kíséri figyelemmel az eseményeket, hiszen Miskolczi Csulyak mindenről értesíti őket, sőt a tanácsukat is kikéri.

Ezekből a levelekből derül ki, hogy Miskolczi Csulyak őszintén értetlenül áll a történetek előtt, és legjobb szándéka szerint jár el, mikor - a helyzetben nem látván megoldást - kéri a fejedelmet, hogy utasítsa az érthetetlenül viselkedő Tolnai Dalit a feljebbvalói iránti engedelmségre. Amikor pedig mindezek hatására 1639. április 17-én, Virágvasárnap délután végre aláírtnak a pontok, úgy hiszik, ezzel megfegyelmeztek egy rakoncátlankodót.

Hogy mennyire rosszul méri fel Miskolczi a helyzetet, az már másnap, Tolnai Dali beiktatási beszédekor kiderül: ebben ugyanis felsorolja a lelkészek gyarlóságait, erkölcsi hibáit, és azt állítja, hogy az iskolák kormányzataiban akadnak, akik nem „inspectores”, hanem „destructores scholae”. Bár a beszéd tükrözte a valóságot, és ehhez Miskolczi Csulyaknak is elég lett volna fellapoznia a saját maga által írt esperesi naplóját vagy canonica visitációs jegyzőkönyveit, mégis a pontok, az engedelmség megsértésének ítélte mindezt.

Ehhez járultak a Tolnai Dali által bevezetett iskolai reformok, amelyek át kívánták alakítani az oktatás egész rendszerét. Ennek értelmében igyekezett az ortodoxia hatását, a skolasztikus oktatási szerkezetet némileg átalakítva, a szinte mindent uraló teológia és filozófia mellé egyéb tudományok oktatását is bevezetni. Emellett franekeri tanárának, az emigráns angol William Ames-nak a való élethez az ortodox műveknél közelebb álló írásait tanítja, és

személyesen foglalkozik tanítványai erkölcsével, nekik házi áhítatokat tartva. Sőt, társaival sorra járja a családokat, a nőket olvasni tanítja, hogy maguk is olvashassák a Bibliát.

A tankönyvek közül teljesen kihagyja az elavult és erősen skolasztikus Keckermann-féle logikát; beveszi viszont a szintén emigráns gyulafehérvári tudós tanár, Bisterfeld művét, amely voltaképpen Petrus Ramus hugenotta filozófus elvei szerint készült.

Ezek az újabb, semmi tradíciót nem tisztelő reformok kivívják ismét Miskolczi Csulyak ellenszenvét, aki vizsgálatot rendel el az iskolában 1641-ben, majd - mivel egyetlen diák sem nyilatkozik Tolnai Dali ellen - ezt megismétli 1642. április 11-én. Az egyházlátogatási jegyzőkönyv részletesen tudósít a vizsgálatról. A diákok panaszai egyrészt Tolnai Dali részrehajló volta, másrészt pedig reformjai ellen szóltak, de egy sem volt az iskola rendtartásába, törvényeibe ütköző. Ennek ellenére, a Miskolczi Csulyak által Rákóczi Györgyhöz írott levelek tanúsága szerint, az esperes belefáradt a számára mindvégig teljesen érthetetlen és értelmetlen újítások elleni vitába. Tudjuk, hogy végig ügyel a tisztességre: egyetlen diákot sem lázít Tolnai Dali ellen, nem támad hátulról, csupán újabb és újabb vizsgálatokat tart az egyházi rend felborulásától való félelmében. Már évekkel ezelőtt leírja Tolnai Daliról a fejedelemnek azt, ami mindvégig jellemző lesz a magatartására: „a magyar egyházakban a reformáció ideje óta egyesegy egyházi rend volt, holott is a kölcsönös függés a szuperintendensek s széniorokban össz- pontosult", s ha ezt most fölborítják, akkor „kettős egyházi rend" lesz, az pedig „a keresztyén szeretet kötelének" elszakadásával és „minden valódi kegyességnek az emberi keblekből kioltásával fog jární".

A vizzályra átmenetileg az tesz pontot, hogy Tolnai Dali 1642 decemberében Miskolcra jön lelkésznek.

Tolnai Dali távozása kiváltotta diákjai tiltakozását, ami végképpen elkésérítette az öregedő Csulyak Istvánt, és azzal fenyegetőzött, hogy lemond pataki inspektorságáról. Mindezek után azonban - mint- ha mi sem történt volna - visszahozzák Patakon az eredeti, már elavult oktatási módszert.

Ezek után voltaképp már nincsen közvetlen kapcsolat Miskolczi Csulyak István és Tolnai Dali János között, aki előbb miskolci lelkész, majd Rákóczi Zsigmond tábori papja, végül 1644-ben Tokaj első lelkésze lesz, és ilyen minőségében 1645. március 8-án, a Tállyán tartott generális zsinaton megválasztják abaúji esperesnek, méghozzá elsőpró fölényel. A beiktatáson találkoznak újra Miskolczi Csulyak és Tolnai Dali, de úgy tűnik, minden fennakadás nélkül zajlik le az esemény, ami mindenképpen figyelemre méltó, ha tudjuk, hogy a Tolnait megelőző esperes választásakor önkényesen járt el Miskolczi Csulyak, és a többséggel megválasztott esperes helyett annak ellenfelét helyezte hivatalba, mintegy püspöki jogokat gyakorolva.

Tolnai Dali azonban esperesként is a puritán elvek mellett marad, és folyamatosan igyekszik reformálni a hozzá tartozó egyházakat. Első lépései is feltűnést keltenek, jóllehet nem tesz mást, csak a meglévő kánonhoz igyekszik igazítani a gyakorlatot: vagyis, hogy keresztelés csak a gyülekezet jelenlétében, istentisztelet alkalmával történjék. Emellett, mielőtt vizitációjakor megkérdezte a gyülekezetet és a lelkészt egymás felől, esküt tétetett velük,

hogy igazat fognak mondani. Ez némileg óvatosabbá tette a vallomást. El akarta azonban törölni a még meglévő és nagy számú ünnepeket; kimondja, hogy a templom semmivel sem szentebb, mint a magánház, mert az istentisztelet tesz szentté minden helyet, hiszen semmi sem szent önmagától. Ellene szólt a prédikáció helyett könyvből való felolvasásnak, amely elterjedt volt, szorgalmazta a zsoltárecskést, elvetette a teológiai vitákat, mint haszontalanokat és ehelyett a kegyesség gyakorlását, a praxis pietatis-t hangsúlyozta. Azt tartotta, hogy az egyházkormányzatban semmi különbség nincs a papok között.

Ezek ellen az elvek ellen azonban már nem Miskolczi Csulyak István, hanem a magyar protestáns ortodoxia másik nagy alakja, Geleji Katona István veszi fel a harcot az 1646-os szatmárnémeti zsinaton. Miskolczi 1645 legvégén hal meg - utolsó pillanatig küzdve az egyház rendjének megőrzéséért, amit hite szerint a puritánok veszélyeztettek.

Csak sajnálni lehet, hogy két ilyen nagy egyéniség, két korszak, gondolkodásmód képviselője nem együtt, hanem egymás ellenében munkálkodott.